

دایرةالمعارف تاریخ پزشکی در اسلام و ایران

دکتر مهدی محقق

الف: مقدمه

در اسلام به علم پزشکی اهمیت بسیار داده شده و پس از علم حلال و حرام (علم فقه) از شریف‌ترین علم‌ها، به شمار آمده و در حدیث شریف، «علم ابدان» در کنار «علم ادیان» قرار گرفته است چرا که اگر تن سالم نباشد، نمی‌تواند درباره مبدء جهان بیندیشد و او را ستایش و پرستش کند. حکیم میری، پزشک بزرگ و نامدار ایرانی، در مقدمه دانشنامه پزشکی خود چنین می‌گوید:

پزشکی را و دین را گردان
زیانست این جهان و آن جهانی
پزشکی، دانشش تن را پناهست
و دین دانستنش، جان را سپاهست
تنی باید درست و راست کردار
نه باریش و، نه با درد و، نه بیمار
که دین ایزدی بتواند آموخت
به دانش جان خود بتواند آفروخت

یکی از منابع مهم پزشکی در جهان اسلام آثار پزشکی ایرانی بوده است چون در پیش از اسلام در ایران، علم پزشکی و داروشناسی و گیاهان دارویی، رونق و رواج فراوانی داشته و پزشکان، (پزشکان) یکی از طبقات ممتاز جامعه به شمار می‌آمده‌اند. داستان بروزویه طبیب در آغاز «کلیله و دمنه» نشان دهنده شرافت علم پزشکی و مبنای اخلاقی و آداب آن در ایران پیش از اسلام است و بیمارستان جندی شاپور اهواز یکی از مراکز مهم این علم در ایران بوده که در آن دانشمندان ایرانی و یونانی و هندی با هم آیین و مذهبی به این پیشه شریف، اشتغال داشته‌اند و آثار آن مرکز علمی و دیگر مراکز حتی قرن‌ها پس از اسلام باقی بوده است. از شاپور بن سهل که در سال ۲۵۵ هجری

در گذشته است، کتابی با نام «القرافادین فی البیمارستان» باقی مانده، و او که خود را در آغاز کتاب «کبیر بیمارستان جندی شاپور به مدینه اهواز» معرفی می‌کند، در این کتاب داروهای مرکبی را که برای بیماریهای گوناگون به کار می‌رود و در بیمارستان نگهداری می‌شود به تفصیل یاد کرده است.

اسلام که حد و مرزی برای بهره‌برداری از علم و دانش نمی‌شناخت نه تنها از طب ایران بلکه از طب هندی نیز استفاده کرد. علی بن رین طبری که از قدیمی‌ترین دانشمندان است که در علم پزشکی کتابی جامع در طب تألیف کرده، گفتار چهارم از کتاب خود «فردوس الحکمه» را «من جوامع کتب الهند» نام داده و در آن از دومنبع مهم هندی یعنی «کتاب سرد» و «کتاب چرک» که ترجمه‌های عربی آن موجود بوده مطالب فراوانی را نقل می‌کند ولی مهم‌ترین منبع پزشکی اسلامی، آثار دانشمندان یونانی بویژه بقراط و جالینوس بوده است. از حنین بن اسحق رساله‌ای در دست است که وی در

آن متجاوز از یکصد کتاب از جالینوس را برمی‌شمارد که به وسیله او و یارانش از زبان «یونانی» به زبان «عربی» ترجمه شده است. این آثار مورد استفاده دانشمندان بزرگ اسلامی همچون علی بن عباس مجوسی اهوازی در کتاب «کامل الصناعه»، محمد بن زکریای رازی در «الحاوی»، ابن سینا در «قانون» و ابوریحان بیرونی در «الصیغه» قرار گرفت.

این کتابها برای تألیفات دانشمندان بزرگ ایرانی - که پزشکی را به زبان فارسی برای مردمان این مرز و بوم تألیف کردند - منبع مهمی شد که از مهمترین آنها می‌توانیم از «الابنیه عن حقائق الادویه» ابو منصور موفق هروی، «هدایة المتعلمین» اخوینی بخاری، و «ذخیره خوارزمشاهی» سید اسماعیل جرجانی، نام ببریم.

با توجهی که دانشمندان نامدار اسلامی به علم و دانش پزشکی داشتند، این علم گسترش فراوانی پیدا کرده، شعبه‌ها و شاخه‌های زیادی در آن پیدا شد که این

تصویری از شفاپی شاعر و طبیب دوره صفوی - در بالا و پایین تصویر نوشته شده: «در یوم شنبه ۱۵ ماه محرم سال ۱۰۸۵ مین نقش این سواد را به پایین رسانده و استاد مرحوم من رضا عباسی تصویر را در سال ۱۰۴۴ کشیده است».

تشعب و تنوع، گاهی به موضوعات آن علم مرتبط می‌شوند، همچون «پزشکی» و «دامپزشکی» و «داروشناسی» و «معرفت عقاقیر» (گیاهان دارویی). گاهی به کیفیت درمان همچون گی (داغ کردن) جبر (شکسته‌بندی) عمل الید (جراحی)، گاهی به روش درمان همانند روش «اصحاب قیاس» و «اصحاب تجارب» و «اصحاب طب حلی»، و گاهی به حالت‌های گوناگون انسانها هنگام معالجه و درمان، همچون «تدبیر الاصحاء» یعنی پزشکی و نگاهداشت سلامت کسانی که از تندرستی برخوردارند، و «تدبیر الحیالی» یعنی پزشکی و نگاهداشت سلامتی زنان ایستن به منظور سالم نگاهداشتن کودک در رحم، و «تدبیر المولودین» پزشکی نوزادان، و «تدبیر الصبیان» پزشکی کودکان، و «تدبیر المشایخ» پزشکی سالخوردگان.

دانشمندان اسلامی، آنچه را که در قرآن و احادیث درباره حفظ صحت و سلامت و جلوگیری از بیماریها وارد شده بود گردآوری کردند که از میان مهمترین این مجموعه‌ها می‌توانیم «الطب فی الکتاب والسنه» از عبد اللطیف بغدادی، «الطب النبوی» اثر ذهبی، «الطب النبوی نوشته ابن القیم»، و «الرحمه فی الطب والحکمه» از سیوطی را نام ببریم. در این کتابها دستورهای کلی برای حفظ و نگاهداشت سلامتی داده شده از جمله آنکه در خوردن و آشامیدن نباید اسراف کرد، و پربودن معده آغاز هر درد، و پرهیز از خوردن، آغاز هر درمانی است، و تأنجا که امکان دارد بیماری را با غذا درمان بخشید نباید به دارو روی آورد.

گذشته از مجموعه‌های طبی مانند «کامل الصناعه» و «حاوی» و «قانون» و «هدایة المتعلمین» و «ذخیره خوارزمشاهی» که پیش از این، به آنها اشاره شد، پزشکان بزرگ کتابهای مفرد یا تکنامه‌هایی درباره بیماریهای گوناگون تألیف کرده‌اند همچون: «فی المرض المسکی دیبیطا» از عبد اللطیف بغدادی، «فی المعدة و ممدواتها» از ابن جزار قیروانی، «الحمیات» (تب‌ها) اثر اسحق بن سلیمان، «فی المالیخولیا» تألیف اسحق بن عمران، «فی الاغذیه» اسحق بن سلیمان، «فی النیض والتفسره» (ادرار) از علی بن رضوان، «المعدة فی الجراحه» ابن القف، «عشر مقالات فی العین» حنین بن اسحق، و چون مسلمانان معتقد به تأثیر روح و جسم در یکدیگر بودند، به درمان نفس و طب روحانی توجه فراوانی کردند و آثار بسیاری در این زمینه نوشتند که از مهمترین آنها می‌توان از «الطب والاحداث النفسانیه» ابوسعید بن بختیشوع و «الطب الروحانی» رازی و «الطب الروحانی» ابن جوزی نام برد. کتابهای زیادی نیز در آداب و اخلاق پزشکی تألیف شده است. مانند: «فی التطرق بالطب الی السعاده» ابن رضوان، «ادب الطبیب» رهماوی، و «التشویق الطبیبی» صاعد بن الحسن، در مورد تعلیم پزشک و تربیت

پزشکان نیز کتابهایی همچون «مفتاح الطب و منهای الطلاب» از ابن هندو و «النافع فی کیفیه تعلیم صنایع الطب» اثر ابن رضوان تألیف شده است. در همه این کتابها تأکید شده است که پزشکان در نگاهداشت شرافت پزشکی و نفروختن آن به مال و جاه دنیا باید بقراط را اسوه و پیشوای خود قرار دهند که پادشاهی صد هزار دینار برای او فرستاد و وعده داد که صد هزار دینار دیگر نیز تسلیم خواهد کرد به شرطی که یونان را ترک گفته، به سرزمین پادشاه برود. بقراط در پاسخ گفت: «من فضیلت را به مال نمی فروشم». و در روستاهای یونان ماندگار شد و به درمان رایگان فقرا پرداخت.

همچنین می گفتند که پزشک واقعی باید فقر با حلال را بر ثروت با حرام ترجیح دهد زیرا ذکر جمیل که باقی می ماند بهتر از مال نفیس است که فانی می گردد. مال، نزد سفیهان و جاهلان فراوان است ولی حکمت را فقط نزد اهل فضل و کمال می توان یافت. چون امر پزشکی در ارتباط با جان و زندگی مردمان بوده، پزشک ضامن و مسؤول شناخته می شود و پیغمبر اکرم (ص) فرموده است: «کسی که به حرفه پزشکی بپردازد در حالی که دانش آن را پیش از آن نداشته است ضامن و مسؤول است» از این رو به ازمودن پزشکان، باز شناختن و جدا کردن پزشکان از پزشک نمایان، بازرسی از پزشکان، اهمیت فراوانی داده شده است. در آزمایش پزشکان کتابی با نام «فی محنة الطیب» و در شناسایی پزشک نمایان کتابی به نام «فی مخاریق المشائین» به وسیله رازی نوشته شده و در کتابهای مهم حسبت (بازرسی) مانند «معالم القرية فی احکام الحسبة» تألیف قرشی و «نهاية الرتبة فی طلب الحسبة» شیزری، فصلی درباره شرایط، بازرسی، و مجازات پزشکان متخلف و پزشک نمایان نوشته شده است. با توجه به اهمیت و گستردگی سابقه علوم پزشکی و فنون وابسته به آن در جهان اسلام (عموما) و کشور ایران (خصوصا) ضرورت دایرة المعارف تاریخ پزشکی که در آن همه ابعاد موضوع مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد - و در آن مجموعه، دانشمندان بزرگ و کتابهای ارزنده و اندیشه های ابتکاری آنان معرفی شود و بدین وسیله اصالت اندیشه و تفکر مردم مسلمان و نبوغ علمی آنان به جهانیان معرفی گردد - احساس می شد. این کار شاید راه حلی باشد برای آنکه دیگران، بیش از این، سرمایه علمی این مرزوبوم و میراث نیاکان ما را به خود، یا دیگری، منسوب ندارند و نیز نسل آینده ما با توجه به غنای علمی گذشته برخورد ببالد و در راه فرا گرفتن دانش بیشتر کوشش کند، ان شاء الله تعالی.

ب: مواد و مطالبی که در دایرة المعارف تاریخ پزشکی در اسلام و ایران خواهد آمد:

- ۱- شرح احوال و آثار پزشکان در تمدن اسلامی براساس منابعی همچون ابن ندیم، قفطی، شهرزوری و ابن ابی اصیبعه.
- معرفی کتابهای مهم پزشکی و داروشناسی براساس منابع بالا و نیز کشف «الظنون والذریعه» و «بروکلمان» و «سرگین».
- نام بیماریها و تعاریف و راههای درمان آنها براساس منابعی مانند «حاوی» و «کامل الصناعه» و «قانون» و «هدایه المتعلمین» و «ذخیره خوارزمشاهی».
- شرح احوال پزشکان یونانی که آثارشان مورد استفاده مسلمانان قرار گرفته است مانند: بقراط و جالینوس.

نمونه ای از خط ابن سینا در گوشه راست: «فی حوز الفقیر حسین بن عبد الله بن سینا المتطب فی سنه سبع و اربع مائه»

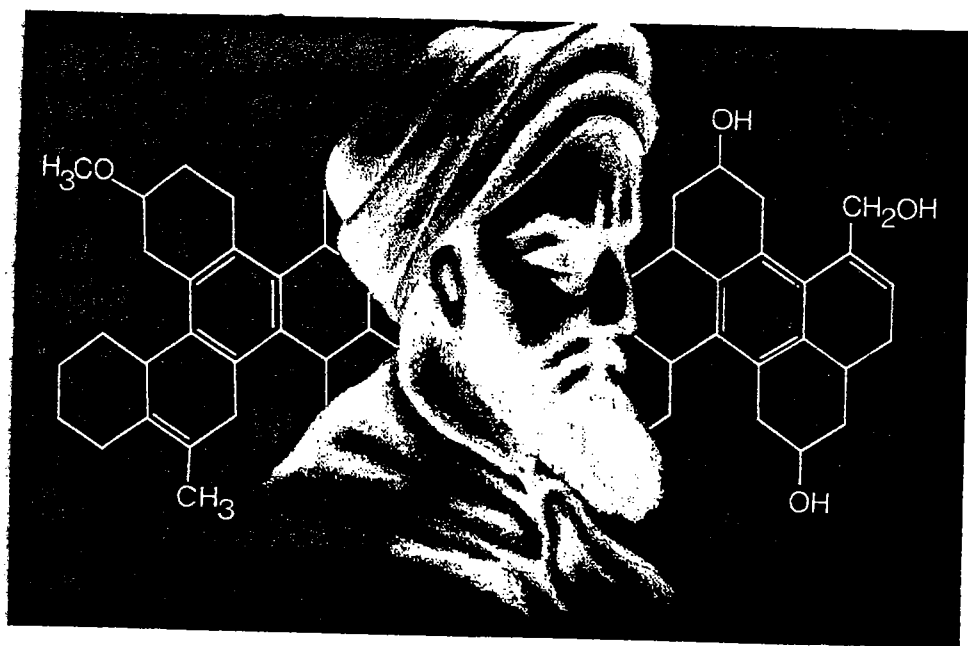
- ۵- نام بیمارستانها و دارالشفاها، براساس متون تاریخی و کتاب «تاریخ بیمارستانات» احمد عیسی بک.
- ۶- ادویه مفرد و مرکب براساس منابعی مانند «حاوی»، «قانون»، «الانیه» هروی و «مفردات» ابن سنجون، ابن بیطار، غافقی و شریف ادریسی.
- ۷- «قراباذین» مانند «قراباذین» شاپور بن سهل و «قراباذین» کندی و «قراباذین» سمرقندی.
- ۸- آلات و ابزار جراحی براساس منابعی مانند «التصریف» زهرای، و «المعده فی الجراحه» ابن القف کرکی.
- ۹- دانشمندان اسلامی که تاریخ طب به زبان عربی نوشته اند مانند: شوکت شطی و سامی حمارنه.
- ۱۰- دانشمندان اروپایی که تاریخ طب اسلامی به زبانهای دیگر نوشته اند مانند: لکلرک، برون، الگود، دبیریش و اولمان.
- ۱۱- دانشمندان ایرانی که در تاریخ طب اسلامی کتاب و مقاله نوشته اند، مانند: دکتر محمود نجم آبادی، دکتر علی اکبر ولایتی، دکتر مهدی محقق، دکتر محمد تقی میر و دکتر ابوتراب نفیسی.
- ۱۲- تحلیل کتابهای مربوط به طب اسلامی به زبانهای خارجی و ذکر مشاهدات بالینی و موارد بیماریها و مؤلفان آن کتب.
- ۱۳- معرفی فهرستهای کتب طبیبی، مانند: «پیناکس» جالینوس، رساله حنین و رساله بیرونی.
- ۱۴- گیاهان دارویی با ذکر معادل خارجی و سوابق لاتینی و یونانی و خواص و تحلیل و تجزیه آنها براساس منابعی مانند «الصیدنه»، چاپ دکتر زریاب و گیاهان دارویی دکتر زرگری.
- ۱۵- اصطلاحات ویژه مربوط به علم پزشکی مانند «خادم» (پرستار) دستور (نسخه طبیب).
- ۱۶- کلمات قصار، بند و اندرز و امثال مربوط به پزشکی براساس کتب اخلاق پزشکی در اسلام، در خلال کتابهای طبیبی.
- ۱۷- آیات و احادیث مربوط به پزشکی با استفاده از کتابهای «طب النبوی» و «طب نبوی».

۱- طبیب
۲- طبیب
۳- طبیب
۴- طبیب
۵- طبیب
۶- طبیب
۷- طبیب
۸- طبیب
۹- طبیب
۱۰- طبیب
۱۱- طبیب
۱۲- طبیب
۱۳- طبیب
۱۴- طبیب
۱۵- طبیب
۱۶- طبیب
۱۷- طبیب
۱۸- طبیب
۱۹- طبیب
۲۰- طبیب
۲۱- طبیب
۲۲- طبیب
۲۳- طبیب
۲۴- طبیب
۲۵- طبیب
۲۶- طبیب
۲۷- طبیب
۲۸- طبیب
۲۹- طبیب
۳۰- طبیب
۳۱- طبیب
۳۲- طبیب
۳۳- طبیب
۳۴- طبیب
۳۵- طبیب
۳۶- طبیب
۳۷- طبیب
۳۸- طبیب
۳۹- طبیب
۴۰- طبیب
۴۱- طبیب
۴۲- طبیب
۴۳- طبیب
۴۴- طبیب
۴۵- طبیب
۴۶- طبیب
۴۷- طبیب
۴۸- طبیب
۴۹- طبیب
۵۰- طبیب
۵۱- طبیب
۵۲- طبیب
۵۳- طبیب
۵۴- طبیب
۵۵- طبیب
۵۶- طبیب
۵۷- طبیب
۵۸- طبیب
۵۹- طبیب
۶۰- طبیب
۶۱- طبیب
۶۲- طبیب
۶۳- طبیب
۶۴- طبیب
۶۵- طبیب
۶۶- طبیب
۶۷- طبیب
۶۸- طبیب
۶۹- طبیب
۷۰- طبیب
۷۱- طبیب
۷۲- طبیب
۷۳- طبیب
۷۴- طبیب
۷۵- طبیب
۷۶- طبیب
۷۷- طبیب
۷۸- طبیب
۷۹- طبیب
۸۰- طبیب
۸۱- طبیب
۸۲- طبیب
۸۳- طبیب
۸۴- طبیب
۸۵- طبیب
۸۶- طبیب
۸۷- طبیب
۸۸- طبیب
۸۹- طبیب
۹۰- طبیب
۹۱- طبیب
۹۲- طبیب
۹۳- طبیب
۹۴- طبیب
۹۵- طبیب
۹۶- طبیب
۹۷- طبیب
۹۸- طبیب
۹۹- طبیب
۱۰۰- طبیب

فارسی افشار برای مقالات داخلی.
۲۰- کتابهای فارسی: «الانیة عن حقائق الادوية» ابومنصور موفق هروی، «التوبر» ابومنصور حسن بن نوح قمری بخاری، «دانشنامه» حکیم میسر، «ترجمه تقویم الصحة» ابن بطلان. «ذخیره خوارزمشاهی» سید اسماعیل جرجانی، «اغراض الطیبه» سید اسماعیل جرجانی، «خفی غلابی» سید اسماعیل جرجانی، «مخزن الادویه» عقیلی خراسانی، «تحفه المؤمنین» حکیم مؤمن ومانند اینها.

د- مراحل بعدی
گردآوری کتابهای یادشده و کتابهای چاپی دیگر در این موضوع، جلب میکروفیلم و نسخه‌های عکسی از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های داخل و خارج، تصویرگیری از مقالات داخلی و خارجی، تعیین عناوین و مداخل دایرة المعارف، تعیین سبک و اسلوب و روش تحریر مقالات.

زکریای رازی و فرمول گسترده الکل که توسط او کشف شد.

والمقالة الصلاحية في احياء الصناعة الطيبة، ابن جميع (ويسيان ۱۹۸۳م)، «في التطرق بالطب الى السادة» ابن رضوان مصري (حلب ۱۹۷۸م)، «النوادر الطيبة» يحيى بن ماسويه (زنو ۱۹۸۰)، «عمل من طب لمن حب» ابن الخطيب (سلمقة ۱۹۷۲م).

۱۷- متفرقات: «الدستور البيمارستاني» ابن ابي البيان (قاهره ۱۹۳۳م)، «دعوة الاطباء» ابن بطلان (ويسيان ۱۹۸۵م)، «خمس رسائل» ابن بطلان بغدادی و ابن رضوان مصري (قاهره ۱۹۳۷م)، «الذخیره» ثابت بن قره (قاهره ۱۹۲۸م)، «مقالة في تدبير الامراض العارضة للرهبان الساكنين في الديرة ومن بعد عن المدينة» (ميشيگان ۱۹۶۸م)، «الروضة الطيبة» عبيد الله بن جبرائيل يختيشوع (قاهره ۱۹۲۷م)، «رسالة في الطب والاحداث النفسانية» ابوسعید بن يختيشوع (بيروت ۱۹۷۷م)، «مقالتان في الحواس» عبد اللطيف بغدادی (کویت ۱۳۹۲هـ) «مفتاح الطب» ابن هندو (تهران ۱۳۶۸ش)، «بستان

اللطيف بغدادی (بيروت ۱۴۰۶هـ)، «والطب» ابن الحافظ الذهبي (قاهره ۱۴۰۴م)، «طب النبوي» ابن القيم الجوزیه (قاهره ۱۳۹۸هـ)، «وجه في الطب الحكمة» جلال الدين سيوطي (قاهره ۱۳۵۷هـ)، «الاحكام النبوية في الصناعة الطبية» ابن طرخان الحموي (قاهره ۱۹۵۵م)، «زبدین الطيبة» البرزالي (قاهره ۱۳۹۲)، «المنهل روي في الطب النبوي» ابن طولون (حيدر آباد ۱۹۶۰م).

علي بن ربن طبري: «فردوس الحكمة» (برلن ۱۹۶۰م).

محمد بن زکریای رازی: «الحاوي» (حيدر آباد ۱۹۷۷م)، «الفارق او الفرق بين الامراض» (حلب ۱۹۷۸م)، «منافع الاغذية و دفع مضارها» (بيروت ۱۹۸۴م)، «الطب المنصوري» (۱۹۸۶م).

علي بن عباس المجوسي: «كامل الصناعة الطبية» (قاهره ۱۲۹۴م).

۷- ابن سينا: «القانون» (قاهره ۱۲۹۴هـ)، «الرجوزة في الطب» (باريس ۱۹۵۶م)، «دفع مضار الكلية عن الابدان الانسانية» (حلب ۱۹۸۴م)، «الادوية القلبية» (حلي ۱۹۸۴م).

۸- ابن رشد اندلسي: «تلخيصات ابن رشد الى جالينوس» (مادريد ۱۹۸۴م)، «تلخيص كتاب هي اصناف المزاج» (قاهره ۱۹۸۷م)، «در مجموعة رسائل ابن رشد الطبية».

۹- ابن زهر الاندلسي: «التيسير في المداواة و التدبير» (دمشق ۱۴۰۳هـ).

۱۰- ابن رضوان مصري: «دفع مضار الابدان» (کاليفرنيا ۱۹۸۴م)، «كفاية الطبيب» (لون ۱۹۷۸م).
۱۱- ابن نفيس: «شرح تشريح القانون» (قاهره ۱۹۸۸م)، «الموجز في الطب» (قاهره ۱۹۸۶م).

۱۲- «پزشکی اطفال»: «تدبير الحیالی» (زنان استنبول) «اطفال» احمد بن محمد البليدي (بغداد ۱۹۸۰م)، «خلق الجنين و تدبير الحیالی و المولودين» عريب بن سعد القرطبي (الجزاير ۱۹۵۶م)، «سیاسة الصبيان و تدبيرهم» ابن جزار قيرواني (تونس ۱۹۶۸م).

۱۳- «چشم پزشکی»: «عشر مقالات في العين» حنين بن اسحق (قاهره ۱۹۲۸م)، «تذكرة الکحالين» علي بن عيسى (حيدرآباد ۱۹۸۳م).

۱۴- جراحی: «المعدة في الجراحة» ابن القف (حيدرآباد ۱۳۵۶هـ)، «التصريف لمن عجز عن التأليف» خلف بن عباس زهراوی (کاليفرنيا ۱۹۷۲م).

۱۵- کتابهای مفرد (تکنامه، مونوگراف) در بیماریهای گوناگون: «في المرض المسمى ديابيب» عبد اللطيف بغدادی (بن ۱۹۷۱م)، «في المعدة و امراضها و مداواتها» ابن جزار قيرواني (بغداد ۱۹۸۰م)، «مصالح الابدان و الانفس» ابو زيد بلخي (فرانکفورت ۱۹۸۴م)، «الحميات» (تبها) اسحق بن سليمان (کمبريج ۱۹۸۱م)، «في المايخوليا» اسحق بن عمران (هامبورگ ۱۹۷۷م)، «الاغذية» اسحق بن سليمان (فرانکفورت ۱۹۸۶م)، «في التنبؤ و التفسر» (ادراک) علي بن رضوان مصري (بن ۱۹۸۴م).

۱۶- اخلاق و آداب پزشکی: «النافع في كيفية تعليم صناعة الطب» ابن رضوان مصري (بغداد ۱۹۸۴م)، «التشريق الطبي» صاعد بن الحسن (بن ۱۹۶۸م)، «الطب الطيب» ايوب رهاوی (فرانکفورت ۱۹۸۵م).

الاطباء، ابن مطران (تهران ۱۳۶۹ش)،
۱۸- کتابهای داروشناسی، «مفردات الادويه» ابن بيطار، «مفردات الادويه» غافقي، «النبات» ابوحنيفة دينوري، «جامع اسماء النبات» شريف ادريسي، «مفردات الادويه» ابن سمجون، «الصيد» ابوريحان بيروني، «المعتمد في الادوية المفردة غسانى» تذکره داوود انطاکی.

از معاصران: «احياء التذکره في النباتات الطبية و المفردات العطارية» دکتر رمزي مفتاح، «گياهان دارویی» دکتر علي زرگری.

۱۹- منابع متفرقه: فهرست‌های عمومی برای شناسایی نسخ خطی طبي مانند فهرست بروکلان و فهرست فواد سزگين و فهرست «مؤسسه و لکام لندن» در تاريخ پزشکی و «مؤسسه اسلر» «دانشگاه مک گيل» در تاريخ پزشکی و فهرست نسخ خطی داخلی و خارجی و شناسایی مقالات مربوط به تاريخ از ايندکس اسلاميکوس برای مقالات خارجی و فهرست مقالات

نشر طرح تفصيلی دایرة المعارف، استخراج مواد و مطالب از منابع، تشکیل پرونده علمی برای هریک از مداخل و عناوین و ضبط مواد و مطالب در آنها، تعیین سرپرست برای هریک از شعب فرعی موضوع، تعیین نویسنده مقالات برای مداخل و عناوین مربوط به هریک از شعبه‌ها، مراحل ویراستاری و چاپ دایرة المعارف.
در پایان یادآور می‌شود که تحقق این هدف علمی بزرگ که معرفی میراث عظیم علمی چهارده قرن کوشش مسلمانان بویژه ایرانیان را دربردارد بستگی به یاری و همکاری همه علما و دانشمندان فن و استادان دانشگاهها و اعضای علمی فرهنگستانها و دیگر علاقه‌مندان به علم و دانش و کمک وزارتخانه‌های مربوط به مراکز علمی و پژوهشی کشور است. نویسنده این کوتاهه انتظار دارد که از ارشاد و راهنمایی و کمک و مساعدت آنان در همه مراحل طرح برخوردار شود تا این هدف هرچه بهتر و زودتر به مرحله اجرا و عمل درآید.